

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII ст.

О.БУРАВСЬКИЙ

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Анотація

У статті на основі архівних документів проаналізовано особливості соціально-економічного розвитку римо-католицької церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: римо-католицька церква, Правобережна Україна, римо-католицьке духовенство, соціально-економічне становище.

Аннотация

В статье на основе архивных документов проанализированы особенности социально-экономического развития римско-католической Церкви на Правобережной Украине в конце XVIII в.

Ключевые слова: римско-католическая церковь, Правобережная Украина, римско-католическое духовенство, социально-экономическое положение.

Summary

In the article on the basis of the archive documents peculiarities of social and economic development of the roman catholic church in the Right Bank Ukraine in the end of the 18th centuries are analyzed.

Key words: Catholicism, the Right Bank Ukraine, the Roman Catholic clergy, social and economic state.

Важливим питанням сучасної історії України є роль і місце різних конфесій у соціально-економічному житті регіонів. У цьому контексті науковий інтерес становить проблема особливостей господарювання римо-католицького духовенства в Правобережній Україні наприкінці XVIII ст.

Соціально-економічне становище римо-католицької церкви в Правобережній Україні в зазначений період привертає велику увагу істориків. В українській історіографії ця проблема знайшла наукове висвітлення в дослідженнях О.П.Крижанівського¹, А.Л.Зінченка², Е.О.Зваричука³, В.О.Левицького⁴ та інших.

У статті зроблено спробу простежити особливості соціально-економічного становища римо-католицької церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. з використанням документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф.221, 442), Державного архіву Житомирської області (ф.178), Державного архіву Хмельницької області (ф.685).

Наприкінці XVIII ст. російське самодержавство, захищаючи інтереси православного духовенства, перекривало шляхи для зростання землеволодіння римо-католицької церкви в Правобережній Україні. 26 лютого 1786 р. сенат наказав моголівському римо-католицькому архієпископу Станіславу Сестренцевичу заборонити шляхті заповідати нерухомі маєтки на користь римо-католицьких монастирів і церков. У документі зазначалося: «Хто захоче на монастирі й церкві зробити внесок, то хай дає грішми»⁵.

26 січня 1788 р. уряд дозволив римо-католицьким єпископам, канонікам дворянського походження отримувати в приватну власність нерухомі маєтки⁶. Зазначений вище законодавчий акт передбачав компроміс російських можновладців з польським дворянством і римо-католицьким духовенством.

Ліберальна політика щодо землеволодіння римо-католицької церкви в Правобережній Україні проявилася в період правління імператора Павла I. Згідно з указом від 18 грудня 1797 р. правом володіння земельними ділянками користувалися архієрейські будинки (по 60 дес.) і римо-католицькі монастирі (по 30 дес.)⁷. Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі відкривалися нові костьоли. Імператорським указом від 19 квітня 1799 р. дозволено заснувати римо-католицьку церкву в Києві⁸.

Слід зазначити, що монастирі переважно будувалися коштом польських магнатів. Наприклад, в Ушицькому повіті на Поділлі графом Потоцьким був заснований Дунаєвецький капуцинський монастир, у Проскурівському повіті графом Орловським – Ярмолинецький бернардинський, у Кам'янецькому повіті графом Миколою Стадницьким – Купинський кармелітський, графами Грохольськими – Вінницький домініканський монастир⁹.

Римо-католицька церква на Правобережжі була потужним землевласником. У цей період в регіоні найпоширенішою формою організації господарств римо-католицького духовенства був маєток, який становив поєднання села й власного господарства (двору, фільварку) з полями й угіддями. Особливістю соціально-економічного розвитку римо-католицької церкви в Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. було те, що в маєтках духовенства дедалі більше використовувалася наймана праця сезонних сільськогосподарських робітників. У 1795 р. у чотирьох фільварках Фастівського маєтку сезонним робітникам було видано 65 тис. снопів жита, пшениці, гороху, вівса, ячменю, гречки, проса, конопель, льону та 22 сажні сіна. Безперечно, таку кількість сільськогосподарської продукції могли заробити за короткий період жнив і косовиці щонайменше кілька сотень найманих женців і косарів¹⁰.

У Кременецькому римо-католицькому монастирі в травні 1799 р. працювало 13 сільськогосподарських робітників з оплатою 1601 злота за місяць. Вони обробляли монастирські поля: висівали жито, пшеницю, овес, ячмінь, просо, гречку тощо¹¹. Кам'янець-Подільський домініканський жіночий монастир засівав 72,5 корця жита (корець – міра зернового жита, яка дорівнювала 8 пудам), пшениці – 71, ячменю – 74,5, конопель – 6, вівса – 106,5, гороху – 1, проса – 0,6, гречки – 74, льону – 2,66, інших культур – 0,3 корця. Разом оброблялося 40 десятин землі. Засів такої площі приносив кляштору чималі доходи. Монастир отримував від 7 до 11 крб. за корець зібраного жита¹².

Урожай, вирощений на полях, після жнив звозили до фільварку, де селяни восени й узимку відбували панщину: молотили збіжжя, сушили, віяли тощо. У фільварку були будівлі для худоби, господарські та житлові приміщення для адміністрації – керуючого, гуменного, присяжних. Прикладом може служити опис будівель у селі Хром'якове, яке належало Олицькій римо-католицькій колегії на Волині. Фільварок був збудований із звичайного дерева. Навпроти – покрита солом'яною пекарня для челяді, також три хлівки з дерева, обмазаного глиною, і невелика дерев'яна корчма під солом'яною, при якій була дерев'яна шопа. Біля корчми знаходилися винниця, солодовня й воловня, усе це з дерева, укрите солом'яною. На річці – млин із двома жорнами й сукновальнею, якого здавали в оренду. Така картина була типовою для Волині, в інших районах Правобережної України іноді замість солом'яної покрівлі використовувалася гонтова або рідше черепична¹³.

У володіннях римо-католицької церкви також перебувала велика кількість озер і ставків, адже риба була одним з найважливіших компонентів трапези, яку споживали щоденно та в дні посту. Лише в Купечівському деканаті Володимирської єпископії в 1793 р. налічувалося одинадцять озер¹⁴.

Прибутковим для церковного господарства було бджільництво. Часто монастирі забирали в селян вулики і звозили їх у монастирські пасіки, для яких відводилися спеціальні місця. У селах Ксьондзовці та Голинчинцях, що належали Мурафському домініканському монастирю, у фруктових садах було розміщено чотири пасіки, де налічувалося 301 вулик¹⁵. Варто зазначити, що церковні селяни, які займалися бджільництвом, сплачували медову повинність. Так, для селян Фельштинського костюлу в Проскурівському повіті за 4 вулики була визначена медова данина в розмірі 4 крб. за рік¹⁶.

У господарствах римо-католицьких священників велике значення мали промисли, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Наприкінці XVIII ст. на Правобережжі майже обов'язковим атрибутом стають млини. Критерієм ефективності млинів слугувала передовсім кількість млинарних кругів, відповідно до якої сплачувався податок. У цей час у документах згадуються млини переважно з одним, двома, трьома й чотирма вальними кругами. Так, інвентар маєтків Володимирської єпископії вказував, що млин у селі П'ятиднях мав три круги, у Хрипаличах – два, млини в Білих Берегах нараховували чотири вальних круги та один ступний¹⁷.

Великі прибутки приносило в цей час гуральництво. Воно базувалося на місцевій дешевій сировині. Попит на напої залишався стабільним, ціни на них не падали, до того ж відходи гуральництва (брага) використовувалися для відгодівлі худоби. Прибуток римо-католицьке духовенство отримувало також з пропінатійної монополії, яку ще в 1766–1768 рр. запровадив польський сейм. Священнослужителі забороняли селянам своїх маєтків купувати напої в інших шинках. У контрактних договорах про орендування монахами корчем зазначалося, що монастирські селяни під страхом покарань мусять купувати напої лише в цій корчмі¹⁸. Про розвиток гуральництва свідчить і той факт, що в маєтку Київського римо-католицького єпископа шинкарі містечка Фастова тільки за шість місяців 1794 р. викурили понад 624 відра горілки, зварили 445 бочок пива та 455 відер медового напою¹⁹.

Наприкінці XVIII ст. у Правобережній Україні в церковних володіннях набуває поширення досить розвинене на той час залізобне виробництво. Залізобні підприємства, зокрема рудні, відзначалися високою рентабельністю. У документах згадується рудня в селі Замисловичах на Київщині, яка була подарована магнатами Сапегами Вінницькому єзуїтському монастиреві²⁰.

Руду плавили в невеликих відкритих печах, куди повітря нагніталось за допомогою міхів – ручних або механічних (приводилися в дію водяним двигуном). Найчастіше рудню будували під одним дахом із кузнею. Із заліза виробляли сошники, лемехи, наральники, чересла, зубці для борін, цвяхи, заступи тощо. У фільваркових господарствах зростала необхідність у залізному інвентарі, тому духовенство, спираючись на поширене в Речі Посполитій право власності вотчинника на земні надра, зазвичай брало від рудників орендну плату не лише грошима, а й залізними виробами.

Розвивалося в церковних господарствах і виробництво поташу, який використовувався для виготовлення селітри й пороху. Поташні були дрібними промисловими підприємствами, що повністю базувалися на ручній техніці.

Цегельні заводи, що існували у володіннях римо-католицької церкви, у цей час не набули широкого поширення, оскільки як будівельний матеріал використовувалося дерево²¹.

Римо-католицька церква також була втягнута в торговельні операції в регіоні. Основним експортним товаром церковних господарств наприкінці XVIII ст. було збіжжя. Участь церковних маєтків у торгово-ринкових зв'язках вимагала збільшення виробництва товарного зерна й деяких інших сільськогосподарських продуктів, на які існував попит. Тому римо-католицькі священники Правобережної України організували фільварки. Так, до міста Влоцлавека, одного з найважливіших портів вісянської торгівлі, у 1773 р. було доставлено близько 80 тонн озимої пшениці, відправленої римо-католицьким єпископом Вікторином

Вербицьким. Обсяг вивезеної через м. Влоцлавек з маєтностей Луцького єпископства озимини становив близько 112 тонн. Єпископ відправляв також до Гданська продукцію зі своїх волинських фільварків Торчина, Садового й Хотачева. Експортував близько 16 тонн озимої пшениці також Луцький декан Станіслав Дмовський²².

На внутрішньому ринку знаходила збут продукція з церковних озер. Купці закупували в монастирів засолену рибу, потім її перепродували²³.

Значні прибутки римо-католицьким священикам приносило функціонування корчем. Наприклад, володимирські домінікани отримали дозвіл від місцевого старости на утримання корчми на «грунті монастирському» та на вільний продаж горілки, меду, пива, вина. Як зазначалося в документі, це право домініканці отримали «задля порятунку вбогого їхнього життя»²⁴. У 1798 р. Рашнівський костюл у слободі Каштанівка Балтського повіту здавав в оренду корчму та 2 вітряки, з яких одержував щорічно 165 крб.²⁵

Нагромадження церквою значних грошових сум уможливлювало впровадження такого виду економічної діяльності, як лихварство. Сприяло розвитку лихварства й те, що правобережне римо-католицьке духовенство, на відміну від шляхти, мало вільні кошти. Воно позичало грошові суми поміщикам, господарства яких в умовах збереження напівнатуральної економіки не могли обійтися без кредитів. Серед грошових операцій у цей період набув поширення так званий «відеркаф», коли значна грошова сума позичалася на невизначений час з умовою щорічної виплати встановленого відсотку від неї («прокорму» або «чиншу»), надходження якого забезпечувалося прибутками з маєтку. У разі порушення боржником угоди маєток також ставав власністю «займодавця». Так, Луцький домініканський монастир отримав 200 злотих відеркафа від княгині Ярославської, а від воєводи брацлавського – 140 злотих²⁶.

Найбільші прибутки наприкінці XVIII ст. римо-католицька церква одержувала від тих маєтків, де існували фільваркові господарства, які були основною формою організації виробництва сільськогосподарської продукції. Влаштування нового фільварку вимагало додаткових селянських робіт. Виконуючи повинності у фільварку, церковні селяни були змушені брати участь у спорудженні господарських будівель і житла, забезпечити новий фільварок угоддями. Це досягалося розчисткою пустирів, осушуванням ґрунтів. Наприклад, візита Ковельського парафіяльного костелу (Волинська губернія) містить дані про осушення боліт, унаслідок чого площа орної землі фільварку зросла на 25 корців висіву в три зміни²⁷.

Традиційними джерелами прибутків римо-католицької церкви залишалася снопова десятина. Зокрема, на Волині така десятина в 1799 р. надходила Яловецькому домініканському монастирю²⁸.

Варто зазначити, що десятини римо-католицьким костюлам надавалися привілеями польських королів. Так, Кам'янецькому кафедральному костюлу церковна десятина була визначена польським королем Стефаном ще 1578 р., а Станіславом Августом у 1778 р. З Баговицького маєтку костюл отримував 100 крб. сріблом за рік, а за привілеєм польського короля Сигізмунда III на потреби Мукарівського костюлу надходило 450 крб. сріблом²⁹. Дунаєвецький римо-католицький костюл за заповітом снятинського старости Петра Потоцького отримував за рік 135 крб.³⁰

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що наприкінці XVIII ст. правобережний римо-католицький клір був під контролем самодержавства, яке ревно утверджувало в регіоні панування російської православної церкви.

Будівництво монастирів, костюлів супроводжувалося зростанням церковного землеволодіння, що формувалося за рахунок дарувань польських королів, магнатів і шляхти. Формою організації господарств римо-католицького духовенства був маєток, зокрема фільварок, від якого римо-католицька церква отримувала значні доходи. У маєтках використовувалася праця сезонних сільськогосподарських робітників.

Великого значення в господарствах римо-католицьких священників набувають промисли (млинарство, гуральництво), що були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції.

У цей період у регіоні склалися сприятливі умови для переходу на товарне виробництво церковних римо-католицьких господарств, у яких йшла жвава торгівля промисловою деревиною, смолою, дьогтем, поташем, селітрою. На внутрішньому ринку знаходила збут також риба з церковних озер. Нагромадження церквою значних грошових сум забезпечувалося за рахунок лихварства. Стабільними були надходження до монастирських скарбниць від торгівлі худобою, птицею, овочами, фруктами, спиртними напоями тощо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- ¹ Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). – К., 1991. – 127 с.
- ² Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття. – К., 1994. – 180 с.
- ³ Зваричук Е.О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 229 с.
- ⁴ Левицький В.О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Тернопіль, 2006. – 228 с.
- ⁵ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ): (Собр. 1-е): В 45 т. – Т.22 (1784–1788). – СПб., 1830. – С.537–538.
- ⁶ Там же. – С.1023.
- ⁷ Там же. – Т.24 (6 ноября 1796–1797). – СПб., 1830. – С.822.
- ⁸ Там же. – Т.25 (1798–1799). – СПб., 1830. – С.622.
- ⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.64. – Спр.16а, ч.2. – Арк.285–286.
- ¹⁰ Dunin-Karwicki J. Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości. Wotyńskie opowiadania historyczne. – Warszawa, 1901. – S.32–69.
- ¹¹ Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). – Ф.178. – Оп.6. – Спр.27. – Арк.1–3.
- ¹² Зваричук Е.О. Вказ. праця. – С.51–52.
- ¹³ Зінченко А.Л. Вказ. праця. – С.54–55.
- ¹⁴ Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: В 8 ч., 35 т. – Ч.1. – Т.1: Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. – К., 1859. – С.374.
- ¹⁵ Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.685. – Оп.2. – Спр.11. – Арк.215зв.
- ¹⁶ Там само. – Арк.478.
- ¹⁷ Архив Юго-Западной России... – Ч.1. – Т.6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной России. – К., 1883. – С.490.
- ¹⁸ Фотинский О.А. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII – XVIII вв. // Труды О-ва исследователей Волыни: В 14 т. – Житомир, 1910. – Т.3. – С.91.
- ¹⁹ Крижанівський О.П. Вказ. праця. – С.50.
- ²⁰ Архив Юго-Западной России... – Ч.7. – Т.1: Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1886. – С.386.

- ²¹ *Петров Н.И.* Краткие известия о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении с 1772 по 1811 гг. // Труды Киевской духовной академии. – 1868. – №10. – С.100–144.
- ²² Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. – Т.4. – Вильно, 1869. – С.255–289.
- ²³ *Левицький В.О.* Вказ. праця. – С.70.
- ²⁴ Там само. – С.71–72.
- ²⁵ *Зваричук Е.О.* Вказ. праця. – С.52.
- ²⁶ ЦДАК України. – Ф.221. – Оп.1. – Спр.656. – Арк.9–11.
- ²⁷ *Зінченко А.Л.* Вказ. праця. – С.48.
- ²⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.178. – Оп.6. – Спр.29. – Арк.1.
- ²⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.685. – Оп.2. – Спр.1044. – Арк.51, 115–116.
- ³⁰ Там само. – Арк.119.